

1.

Plan Wrocławia z zaznaczonymi rozważanymi lokalizacjami nowej rzeźni miejskiej i targu zwierząt rzeźnych: a) działka należąca do Guidona von Drabiziusa; b) teren za gazownią III; c) Lasarethwiese; d) Zankholzwiese; e) grunty Henninga; f) Huby, Breslau 1895. Fot. za: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=41443> (data dostępu: 9.09.2022)

Plan of Wrocław showing the locations under consideration for the new municipal slaughterhouse and slaughter animal market: a) plot belonging to Guidon von Drabizius; b) site behind the Gasworks III; c) Lasarethwiese; d) Zankholzwiese; e) Henning's grounds; f) the Huby, Breslau, 1895. Photo: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=41443> (access date: 9.09.2022)

Poszukiwania terenu pod budowę rzeźni miejskiej i targu zwierząt rzeźnych we Wrocławiu 1877–1891 a funkcjonalne strefowanie miasta pod koniec XIX wieku*

The search for a site for a municipal slaughterhouse and slaughter animal market in Wrocław 1877–1891 and the functional zoning of the city at the end of the 19th century*

Marta Ostrowska-Bies

Uniwersytet Śląski
University of Silesia

Budowa rzeźni miejskiej, w której odbywałby się ubój wszystkich zwierząt w mieście, była istotnym zadaniem, jakie państwo pruskie postawiło przed władzami komunalnymi w drugiej połowie XIX wieku. Uchwalona 18 marca 1868 ustawa¹ umożliwiała magistratowi wprowadzenie zakazu uboju zwierząt na terenie gminy wszędzie poza ową rzeźnią. Nie wiele miast skorzystało jednak z tych regulacji, ponieważ wiązało się to z koniecznością budowy nowej rzeźni, mogącej sprostać wyzwaniu przejścia uboju wszystkich zwierząt rzeźnych na potrzeby danej społeczności. Pomiedzy 1868 a 1874 r. w Prusach wzniesiono zaledwie dwie nowe rzeźnie (jedną z nich w Legnicy), a do 1880 r. wybudowano kolejne 10². Władze Wrocławia również nie spieszyły się z wprowadze-

The construction of a municipal slaughterhouse, where the slaughter of all animals in the city would take place, was an important task that the Prussian state set for the municipal authorities in the second half of the 19th century. A law¹ passed on 18 March 1868 allowed city and town *Magistrats* [a collegial body at the head of the administration of a city in Germany – T. B.] to prohibit the slaughter of animals within the municipality everywhere except at this slaughterhouse. Only few towns and cities took advantage of these regulations, however, as it involved the construction of a new slaughterhouse capable of taking on the challenge of butchering all slaughtered animals for the community. Between 1868 and 1874, only two new slaughterhouses were erected in Prussia (one

niem w życie zmian, jakie umożliwiła ustawa z 1868 roku. W publikacji wydanej w 1900 r., z okazji wzniesienia nowej wrocławskiej rzeźni miejskiej, wyjaśniono, iż ów brak pośpiechu wynikał m.in. z faktu, że miasto posiadało już zakład tego typu, który dodatkowo zlokalizowany był bardzo korzystnie – w niewielkiej odległości od jatek miejskich. Mowa tutaj o rzeźni miejskiej zwanej niegdyś *Kuttelhof*, znajdującej się przy Engelsburg (obecnie ul. Łazienna). Trudno jednak uwierzyć tym tłumaczeniom, zważywszy, że założenie owo znajdowało się w obrębie Starego Miasta, które w tym okresie przeobrażało się w nowoczesne *city*. Poza tym wzniesiony w latach 1610–1615 *Kuttelhof* był przestarzały, a panujące w nim warunki uboju przedstawiały się prymitywnie, zwłaszcza w porównaniu z opracowaną we Francji w 1810 r. nowatorską formą rzeźni, która stała się wzorcotwórcza dla kolejnych uruchamianych w Europie zakładów tego typu³.

W przeciwieństwie do nowoczesnych założeń, gdzie poszczególne procesy uboju i obróbki tusz lokowano w licznych, dostosowanych do tego celu budynkach, wrocławska rzeźnia miejska składała się z jednej murowanej, dwukondygnacyjnej budowli na rzucie prostokąta, do której dostawiono od północy pięć osadzonych na palach, bezpośrednio nad nurtem rzeki, drewnianych dobudówek w formie hal, tzw. *Schöppen*, gdzie odbywał się ubój baranów i cieląt. W obręb założenia wchodziły jeszcze budowle stajenne i mieszkalne, otaczające od południa i zachodu dziedziniec wewnętrzny rzeźni, kształtem zbliżony do trójkąta. Obrazu nędzy tego zakładu dopełniał fakt, że pochodzące z niego ścieki odprowadzano wprost do Odry⁴.

Jako że opisana rzeźnia nie zaspakajała całkowitego zapotrzebowania mieszkańców na mięso, to oprócz niej na terenie miasta funkcjonowały także prywatne ubojnie. Dodatkowym problemem, powiązanim z funkcjonowaniem zakładu, był handel zwierzętami rzeźnymi. Do 1868 r. cotygodniowy targ żywca odbywał się na położonym przy zachodnim wejściu do rzeźni placu przy Hospitalbrücke (obecnie nieistniejącym). Ta niedogodność została rozwiązana

of them in Legnica), and another 10² were built by 1880. The Wrocław authorities were also in no hurry to implement the changes made possible by the 1868 law. In a publication issued in 1900, on the occasion of the erection of the new Wrocław municipal slaughterhouse, it was explained that this lack of haste was due, among other things, to the fact that the city already had a plant of this type, which, moreover, was located very favourably – in close proximity to the city's butcher's shops. We are referring here to the municipal slaughterhouse once known as the *Kuttelhof*, located on Engelsburg (now Łazienna Street). However, it is difficult to believe these explanations, given that this establishment was located within the Old Town, which at that time was being transformed into a modern *city*. In addition, the *Kuttelhof*, built between 1610 and 1615, was outdated and its slaughtering conditions were primitive, especially in comparison to the innovative form of slaughterhouse developed in France in 1810, which became a model for other abattoirs opened in Europe³.

Unlike modern abattoirs, where the individual slaughtering and carcass processing operations were housed in numerous purpose-built buildings, the Wrocław abattoir consisted of a single brick, two-storey rectangular building to which five wooden annexes were attached to the north in the form of halls (the so-called *Schöppen*) on stilts directly above the river, where the slaughter of rams and calves took place. The complex also included stable and residential buildings surrounding the triangular-shaped inner courtyard of the slaughterhouse to the south and west. The fact that the sewage from the abattoir was discharged directly into the River Oder⁴ completed the picture of this plant's misery.

As the slaughterhouse described did not meet the population's total demand for meat, there were also private abattoirs operating in the city. An additional problem, linked to the operation of the plant, was the trade in slaughter animals. Until 1868, the weekly livestock market was held on the Hospitalbrücke square (now non-existent) located at the western entrance

w 1868 r. po otwarciu przez spółkę Breslauer Schlachtvieh-Markt targu zwierząt rzeźnych na terenie Feldmark Dürrgoy przy Hubenstrasse (ul. Hubskiej)⁵. Choć odległość między miejscem zakupu żywca a miejscem uboju wzrosła wówczas do kilku kilometrów, to we wspomnianej publikacji okolicznościowej z 1900 r. autor wskazał fakt istnienia owego prywatnego targu jako dowód, że potrzeby budowy nowej rzeźni miejskiej, która – zgodnie z najnowszymi trendami w tworzeniu tego typu założeń – byłaby połączona z targiem zwierząt rzeźnych, nie traktowano priorytetowo⁶.

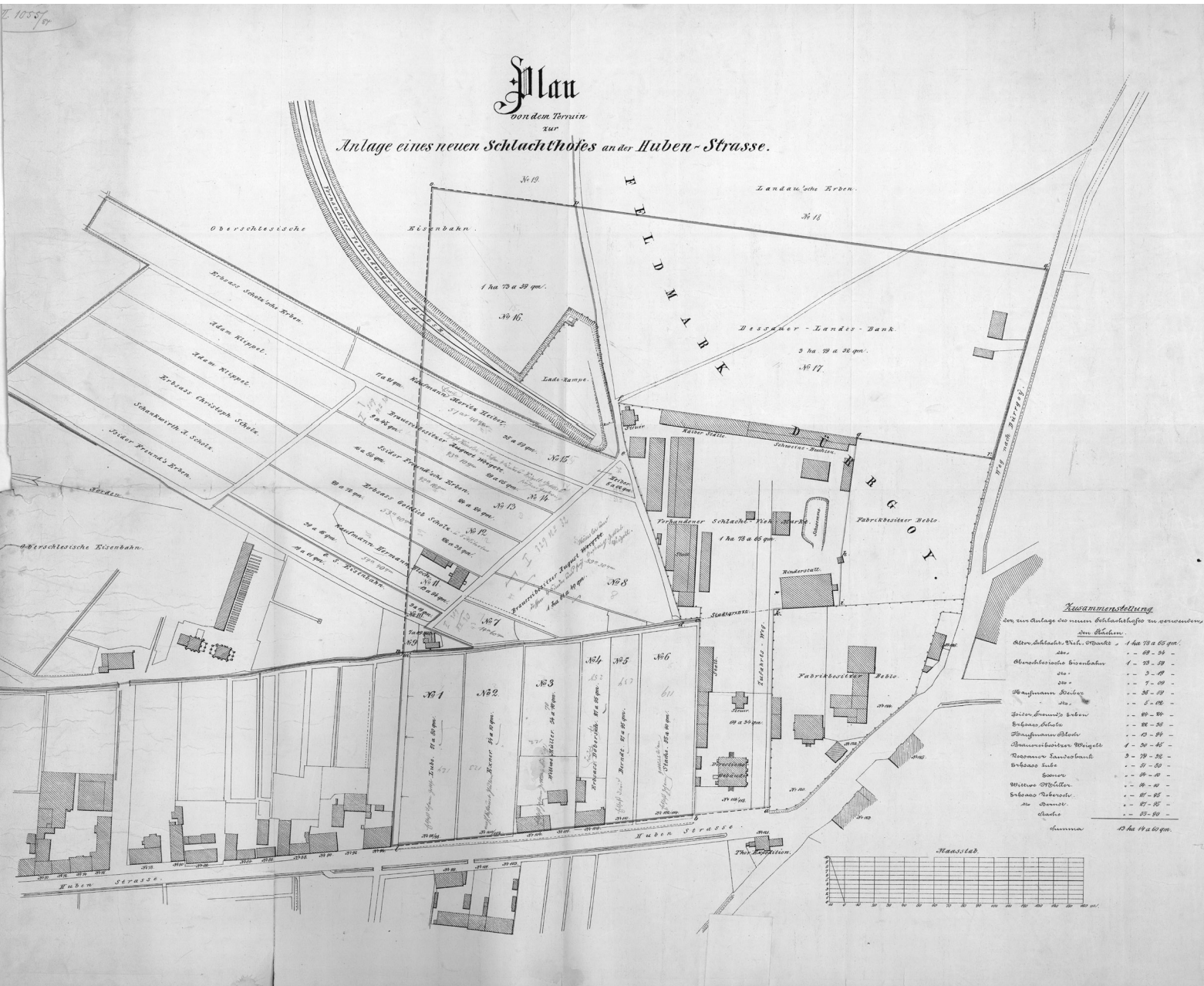
Wydaje się, że epidemia włośnicy z 1875 r. sprawiła, że omawiany zakład zaczęto postrzegać jako nieodpowiadający współczesnym wymagom (przede wszystkim sanitarnym), co – przy braku możliwości jego rozbudowy i zbyt wysokich kosztach modernizacji – skłoniło magistrat do podjęcia decyzji o wzniesieniu nowej rzeźni miejskiej i targu żywca. Choć decydenci byli przekonani o pilnej potrzebie wyposażenia miasta w nowoczesny zakład, to samo poszukiwanie odpowiedniej pod ów cel działki trwało 14 lat, począwszy od 1877 roku. Analiza archiwaliów⁷ i artykułów prasowych („Schlesische Zeitung” i „Breslauer Zeitung”) dokumentujących ten proces nie tylko przynosi ustalenie chronologii wydarzeń, ale także daje możliwość uzupełnienia obrazu rozwoju urbanistycznego Wrocławia o aspekt związany z wpasowaniem w tkankę miasta zakładów „uciążliwych”, acz niezbędnych dla jego funkcjonowania.

W niniejszym tekście omówione zostanie sześć miejsc, które w ciągu niemal 15 lat rozważały władze miejskie jako właściwe do wzniesienia na nich rzeźni miejskiej i targu żywca. Co łączy wybrane lokalizacje? Z pewnością każda z tych działek musiała spełnić szereg kryteriów, uważanych wówczas za konieczne w przypadku tego typu inwestycji. Przede wszystkim szukano miejsca położonego peryferyjnie, oddalonego od terenów zurbanizowanych, ale zarazem dobrze skomunikowanego z centrum miasta, sama zaś działka powinna była być większa niż planowane założenie, musiała uwzględniać jego przyszłą rozbudowę związaną ze wzrostem liczby mieszkańców miasta. Oczywiście należy

to the slaughterhouse. This inconvenience was resolved in 1868 when the Breslauer Schlachtvieh-Markt company opened a slaughter animal market on the premises of Feldmark Dürrgoy in Hubenstrasse (Hubska Street)⁵. Although the distance between the place where the livestock was purchased and the slaughter place increased to several kilometres at the time, in the aforementioned commemorative publication of 1900, the author pointed to the existence of this private market as evidence that the need to build a new municipal slaughterhouse, which – in line with the latest trends in the establishment of such facilities – would be linked to the slaughter animal market, was not given priority⁶.

The trichinosis epidemic of 1875 seems to have led to the plant in question being perceived as inadequate to modern requirements (above all sanitary), which – in the absence of any possibility of expansion and at too high a cost for modernisation – prompted the *Magistrat* to decide to build a new city slaughterhouse and livestock market. Although the decision-makers were convinced of the urgent need to equip the city with a modern plant, the search for a suitable plot of land for this purpose alone took 14 years, starting in 1877. An analysis of archival material⁷ and press articles (“Schlesische Zeitung” and “Breslauer Zeitung”) documenting this process not only provides a chronology of events, but also an opportunity to complement the picture of Wrocław’s urban development with an aspect related to the integration into the fabric of the city of “onerous” but essential plants.

This text will discuss six sites that, over a period of almost 15 years, were considered by the municipal authorities as suitable for the erection of a city slaughterhouse and a livestock market on them. What do the chosen locations have in common? Certainly, each of these plots had to meet a number of criteria considered necessary at the time for this type of investment. First and foremost, they were looking for a site on the periphery, far from urban areas, but at the same time well connected to the city centre, and the plot itself had to be

2.

Plan nowej rzeźni przy ul. Hubskiej, 1887. Fot. APWr, AMW, 45532

Plan of the new municipal slaughterhouse in Hubska Street, 1887; APWr, AMW, 45532. Photo: M. Ostrowska-Bies

w wymogach tych upatrywać wpływu wspomnianej już ustawy napoleońskiej z 1807 r. – rewolucyjnej dla budownictwa rzeźni – ale były one również pokłosiem rozwoju higieny w XIX w., która, jako nauka, wskazała związek pomiędzy zanieczyszczeniem powietrza i wody a zdrowiem ludzkim. Znaczne oddalenie rzeźni od terenów zurbanizowanych uwzględniało też ówczesne tendencje do szybkiego rozwoju miast, a więc pozostawiało wolną przestrzeń pod przyszłą rozbudowę przedmieść. Równie istotne jak peryferyjne położenie było dobre skomunikowanie działki, stąd przy wyborze kierowano się możliwością połączenia jej z lokalną siecią dróg, biorąc pod uwagę wzmożony ruch rzeźniczych wozów dostawczych, oraz położenie względem sieci torów kolejowych, aby móc doprowadzić bocznice kolejową, ponieważ pociągi stanowiły główny środek transportu zwierząt rzeźniczych. Rozpatrywano ponadto stosunki wodne panujące na działce (dostęp do wody użytkowej, wysokość wód gruntowych) i możliwości odprowadzania ścieków (nie cały obszar miasta był w tamtym okresie w równym stopniu skanalizowany). Początkowo za zaletę uznawano również bliskość rzeki, która miała gwarantować lepszą cyrkulację powietrza. Patrząc na ówczesną mapę Wrocławia, ze względu na zagęszczenie sieci kolejowych i przebieg rzek Przedmieście Odrzańskie i Mikołajskie zdają się w największym stopniu spełniać opisane wymogi, zarazem będąc już przedmieściami o rzemieślniczo-przemysłowym charakterze⁸.

W związku z powyższym początkowo wybrane przez władze miejskie lokalizacje pod budowę rzeźni i targu zwierząt znajdowały się właśnie na wymienionych dwóch przedmieściach. Pierwszą, którą wzięto pod rozważenie, była działka znajdująca się na rozparcelowanym terenie dawnej szkoły drzew Guidona von Drabiziusa, na północ od wytyczonej w 1872 r. Kletschkau Strasse (obecnie ul. Kleczkowska). Według opisu w aktach sąsiedowała ona z Etablissement Bergkeller (obecnie ul. Kleczkowska 43)⁹, więc można przypuszczać, że chodziło o teren obejmujący działki Kletschkau Strasse 31–39/41¹⁰, wobec których Drabizius miał już od 1876 r. inne plany inwestycyjne¹¹. Dość

larger than the planned establishment, taking into account its future expansion coupled with an increase in the city's population. Of course, the influence of the already mentioned Napoleonic law of 1807 – which was revolutionary for the construction of slaughterhouses – must be seen in these requirements, but they were also the aftermath of the development of hygiene in the 19th c., which, as a science, pointed out the connection between air and water pollution to human health. The considerable remoteness of the abattoir from urban areas also took into account the rapid growth trends of the cities at the time, thus leaving space available for future suburban expansion. Just as important as the peripheral location was good transport links, so the site was selected on the basis of its connectivity to the local road network, given the increased traffic of butchery delivery trucks, and its location in relation to the rail network in order to be able to run a railway siding, as trains were the main means of transporting slaughter animals. In addition, consideration was given to the water conditions on the plot (access to usable water, groundwater level) and the possibility of sewage disposal (not all of the city was equally sewered at the time). In addition, consideration was given to the water conditions on the plot (access to usable water, groundwater level) and the possibility of sewage disposal (not all areas of the city were equally sewered at the time). Initially, the proximity of the river was also seen as an advantage as it would guarantee better air circulation. Looking at the map of Wrocław at the time, due to the density of the railway network and the course of the rivers, the Oder and Nicholas Outskirts (*Przedmieście Odrzańskie*, former *Oder Vorstadt* and *Przedmieście Mikołajskie*, former *Nikolai Vorstadt*) and seem to meet the described requirements to the greatest extent, while at the same time already being districts of a craft-industrial character⁸.

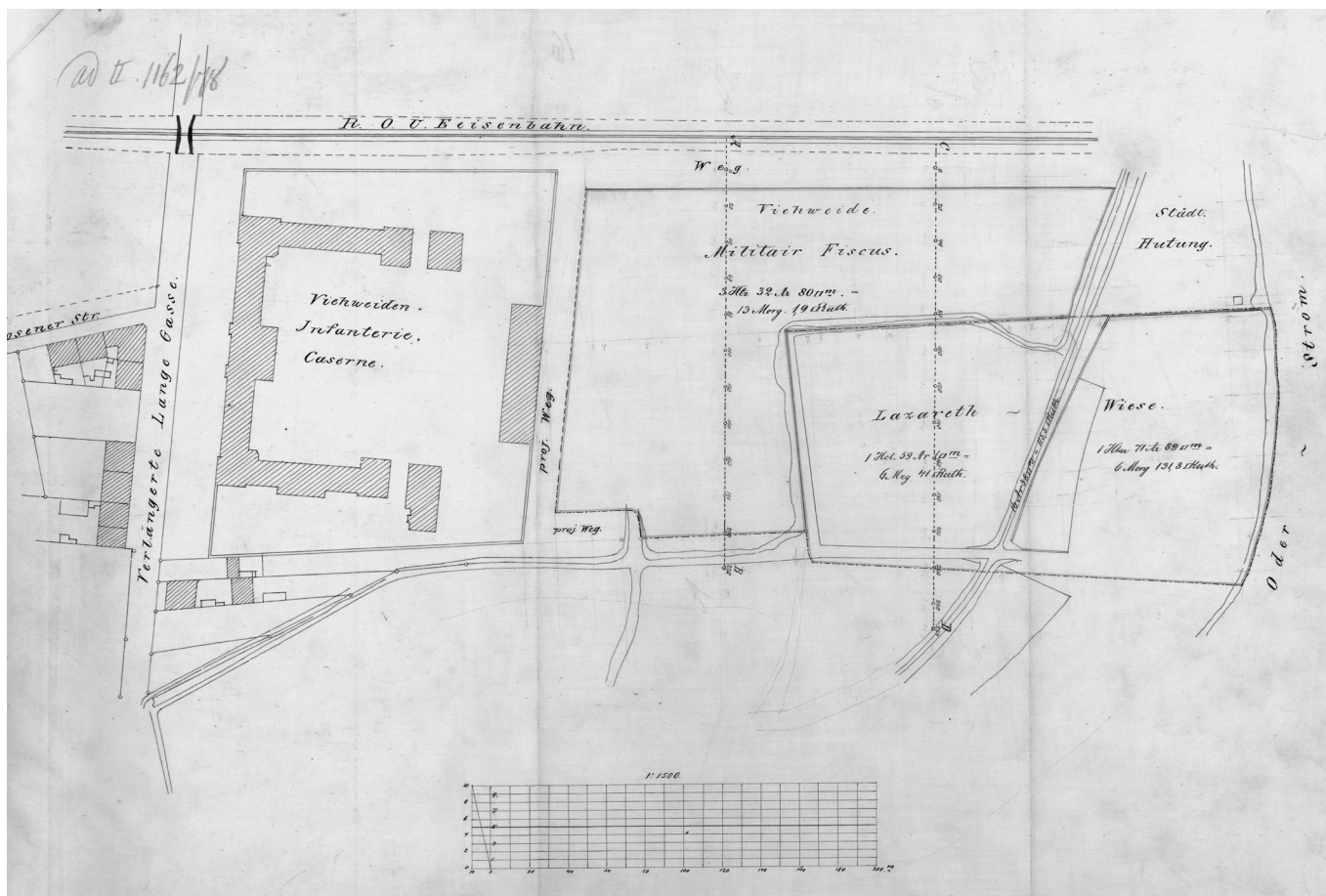
Therefore, the locations initially chosen by the municipal authorities for the construction of a slaughterhouse and animal market were precisely in the two districts mentioned. The first to be considered was a plot of land on

szybko zrezygnowano jednak z tego terenu, ponieważ jego powierzchnia okazała się za mała, koszt jego pozyskania był zbyt wysoki, a doprowadzenie do niego bocznicy kolejowej – niemożliwe. W obliczu dyskwalifikacji opisanego miejsca wybrano kolejne. Od 1878 r. badano możliwość wzniesienia rzeźni i targu zwierząt rzeźnych na terenie Lasarethwiese, znajdującym się na Przedmieściu Mikołajskim. Była to działka na rzucie zbliżonym do prostokąta, sąsiadująca od północy z linią Kolei Prawego Brzegu Odry (Rechte Oder Ufer Eisenbahn), od wschodu i południa z Odrą i od zachodu z Infanterie Kaserne (nieistniejącymi już Koszarami Szczepińskimi). Teren ten idealnie pasował pod budowę rzeźni miejskiej i targu żywca, więc już w grudniu 1878 gotowy był opisowy plan założenia oraz kosztorys jego realizacji¹². Ostatecznie musiano jednak poszukać alternatywnej lokalizacji, ponieważ władze wojskowe, będące w posiadaniu części działki, nie godziły się na jej sprzedaż¹³.

Po dwóch chybionych wyborach władze miasta ponownie skierowały zainteresowanie na Przedmieście Odrzańskie. W 1880 r. wybrano znajdujący się we włączonej do Wrocławia w 1808 r. osadzie Kleczków (Kletschkau) obszar zlokalizowany pomiędzy gazownią miejską III a korytem Starej Odry. Teren ten, wielkości 81 mórg (20,27 ha), miał nieregularny rzut, co wynikało z konieczności wkomponowania go w zastaną sytuację przestrzenną: ukośny przebieg Liebig Strasse (obecnie wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego) od północy, krzywolinijną Chausse nach Trebnitz (późniejszą ul. Trzebnicką) od zachodu oraz nieregularną granicę działki należącej do gazowni (od południa). W większości teren był własnością miejską, ale istniała konieczność dokupienia znajdujących się w prywatnych rękach działek położonych na wschodzie, o czym zdecydowano w marcu 1880¹⁴. Lokalizacja ta wydawała się idealna pod planowaną inwestycję, ponieważ była usytuowana na peryferiach miasta, a jednocześnie dobrze z nim skomunikowana – zwłaszcza z północną częścią Starego Miasta, gdzie znajdowały się jatki. Biegająca w pobliżu linia Kolei Prawego Brzegu Odry dawała możliwość popro-

the parcelled-out site of Guidon von Drabizius' former tree nursery, to the north of Kletschkau Strasse (now Kleczkowska Street), which was laid out in 1872. According to the description in the records, it was adjacent to the Etablissement Bergkeller (now 43 Kleczkowska Street)⁹, so it can be assumed that this was an area comprising plots of Kletschkau Strasse 31–39/41¹⁰, for which Drabizius had already had other investment plans since 1876¹¹. However, quite quickly the site was dropped because its area proved too small, the cost of acquiring it was too high and it was impossible to bring a railway siding to it. When faced with the disqualification of the site described, another site was chosen. From 1878 onwards, the possibility of erecting a slaughterhouse and slaughter animal market on the Lasarethwiese site, located in the Nicholas Outskirts, was investigated. It was a plot of land with a roughly rectangular plan, adjacent to the Right Bank of the Oder Railway (Rechte Oder Ufer Eisenbahn) to the north, to the Oder River to the east and south, and to the Infanterie Kaserne (the now non-existent Szczepińskie Barracks) to the west. The site was ideally suited for the construction of a municipal slaughterhouse and a livestock market, so by December 1878 a descriptive plan for the establishment and a cost estimate for its implementation was ready¹². In the end, however, an alternative location had to be sought, as the military authorities, who were in possession of part of the plot, did not agree to sell it¹³.

After two unsuccessful proposals, the city authorities once again turned their attention to the Oder Outskirts. In 1880, the choice was made for an area in the Kleczków (Kletschkau) settlement, which had been incorporated into Wrocław in 1808, located between the municipal gasworks III and the bed of the Old Oder. This area, 81 morgens (20.27 hectares) in size, had an irregular plan, which resulted from the need to integrate it into the existing spatial situation: the diagonal course of the Liebig Strasse (now the Wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego Street) to the north, the curvilinear Chausse nach Trebnitz (later Trzebnicka Street) to the west and the irregular boundary of the plot of land

3.

Plan rzeźni na terenie Lasarethwiese, 1878. Fot. APWr, AMW, 45525

Plan of the new municipal slaughterhouse on the Lasarethwiese site, 1878; APWr, AMW, 45525. Photo: M. Ostrowska-Bies

wadzenia (niewielkim kosztem) boczniczy kolejowej do planowanego zakładu. Władze miejskie czuły się na tyle pewne swojego wyboru, że jeszcze w 1880 r. powstał wstępny projekt rzeźni i targu wraz z kołowymi i szynowymi drogami dojazdowymi¹⁵. Liczba, wielkość i rozmieszczenie poszczególnych budynków rzeźni i targu wskazują, że projekt ten plasował się w szeregu nowoczesnych założeń opisanych przez Juliusa Hennickego w opublikowanym w 1866 r. raporcie z podróży po Niemczech, Francji, Belgii, Włoszech, Anglii i Szwajcarii, którą autor odbył na zlecenie berlińskiego magistratu¹⁶. Ponadto teren zagospodarowano w taki sposób, aby

belonging to the gasworks (to the south). Most of the site was in municipal ownership, but there was a need to purchase privately owned plots of land to the east, which was decided in March 1880¹⁴. The location seemed ideal for the planned development, as it was situated on the outskirts of the city, yet well connected to it – especially to the northern part of the Old Town, which included the butcheries. Thright banke Right Bank of the Oder Railway line running nearby offered the possibility of laying a railway siding (at little cost) to the planned plant. The municipal authorities felt so confident in their choice that already in 1880 a preliminary design

w przyszłości móc rozbudowywać zakład w miarę dalszego wzrostu populacji miasta.

Patrząc na planowane i zrealizowane inwestycje miejskie w północnej części Przedmieścia Odrzańskiego w ostatnich dwóch dekadach XIX w., widać konsekwentne lokowanie tam zakładów, które z natury swej są nieprzyjemne lub wręcz kłopotliwe dla otoczenia. Jak wiadomo, ostatecznie rzeźnia nie została wzniesiona na północy miasta, ale w niedalekiej odległości od gazowni powstały inne obiekty infrastrukturalne, jak szpital dla nerwowo chorych (budowany od 1885), więzienie (od 1895), port rzeczny (1897–1901) i elektrownia miejska (1899–1901). Poprzez te inwestycje dopełnił się funkcjonalny wymiar Przedmieścia Odrzańskiego, które z jednej strony miało charakter rzemieślniczy, z drugiej zaś stało się zapleczem infrastrukturalnym miasta.

Choć prace koncepcyjne nad planowaną budową rzeźni na działce przy gazowni III w 1880 r. były dość zaawansowane i brakowało przesłanek do poszukiwania alternatywnych lokalizacji, to jeszcze w tym samym roku sytuacja zmieniła się pod tym względem diametralnie. Wydaje się, że wraz z postępem działań związanych z planowaną inwestycją nabierała ona rozgłosu, co poskutkowało m.in. tym, że do magistratu zaczęły spływać propozycje sprzedaży gruntów pod omawiany cel, a władze miejskie postanowiły wnikliwiej przyjrzeć się trzem z nich, co w rezultacie odwlekło finalizację przedsięwzięcia o kolejne kilkanaście lat.

W kwietniu 1880 dotarła do magistratu oferta od władz Breslauer Schlachtvieh-Markt, dotycząca zakupu należącego do nich terenu na Hubach (ok. 50 mórg, czyli ok. 12,5 ha), który spółka wykorzystywała wówczas jako miejsce prowadzenia targu zwierząt rzeźnych. Propozycję motywowano tym, że funkcje targowe, planowane przez miasto, są już na tym obszarze realizowane z powodzeniem oraz że istnieje tam już niezbędna do tego infrastruktura (zabudowania i bocznica kolejowa z rampą). Zakup byłby możliwy po 1 marca 1883, a więc po wygaśnięciu koncesji BSM na prowadzenie działalności. Druga oferta, która spłynęła w kwietniu 1880, dotyczyła zakupu tzw. gruntów Hen-

of the abattoir and market together with vehicular and rail access roads was drawn up¹⁵. The number, size and positioning of the individual buildings of the slaughterhouse and market indicate that the project was in the range of modern approaches described by Julius Henricke in his 1866 report on a tour of Germany, France, Belgium, Italy, England and Switzerland commissioned by the Berlin *Magistrat*¹⁶. In addition, the site was developed in such a way that the facility could be expanded in the future as the city's population continued to grow.

Looking at the planned and implemented urban developments in the northern part of the Oder Outskirts in the last two decades of the 19th c., one can see the consistent placement there of establishments that are inherently unpleasant or even troublesome to the surroundings. As is well known, the slaughterhouse was eventually not built in the north of the city, but other infrastructural facilities such as a hospital for the nervously ill (built from 1885), a prison (from 1895), a river harbour (1897–1901) and a municipal power station (1899–1901) were established in close proximity to the gasworks. Through these investments the functional dimension of the Oder Outskirts was fully embodied, which on the one hand had a craft character and on the other hand became the infrastructural base of the city.

Although conceptual work on the planned slaughterhouse on the plot of land next to Gasworks III in 1880 was quite advanced and there was no indication that alternative locations were being sought, the situation changed dramatically in this respect later that year. It seems that as the activities related to the planned investment progressed, it became increasingly well-known, which resulted, among other things, in the *Magistrat* starting to receive proposals for the sale of plots for the purpose under discussion, and the city authorities decided to take a closer look at three of them, as a result of which the finalisation of the project was postponed for another dozen years or so.

In April 1880, the *Magistrat* received an offer from the authorities of the Breslauer Schlachtvieh-Markt (the BSM) to purchase the

ninga (*Henningische Grundstück*) – działki o wielkości od 60 do 75 mórg (ok. 15 ha do nieco ponad 17 ha), znajdującej się w zachodniej części Przedmieścia Świdnickiego, na terenie Grabiszyna. Jej granice wyznaczały należący do miasta Feldmark Siebenhufen – od północy; i Dworzec Świebodzki (*Freiburgerbahnhof*) – od zachodu¹⁷. Trzecią braną pod uwagę od 1880 r. lokalizacją była tzw. Zankholzwiese: 16-hektarowa parcela położona na Przedmieściu Mikołajskim, na zachód od rozważanej nieco wcześniej Lasarethwiese, w rozwidleniu między Odrą a Starą Odrą, w sąsiedztwie strzelnicy wojskowej.

Władze miejskie bardzo rzetelnie podeszły do wyboru jednej z czterech potencjalnych lokalizacji rzeźni. W pierwszej kolejności, w październiku 1880, miejski radca budowlany Robert Mende sporządził kosztorysy dla każdej z rozpatrywanych możliwości, uwzględniając koszty pozyskania gruntu i plantacji, budowy dróg dojazdowych, bocznic kolejowej i ogrodzenia, skanalizowania terenu oraz przygotowania placu pod budowę. Raport stworzony przez komisję magistracką, biorący pod uwagę ocenę finansową szefa wydziału budowlanego oraz głosy stron zainteresowanych (m.in. trzech działających we Wrocławiu cechów rzeźniczych¹⁸) magistrat przedstawił w maju 1881 zgromadzeniu radnych miejskich. Mimo że w sprawozdaniu tym pojawiła się opinia, że należy odrzucić Zankholzwiese jako potencjalną lokalizację rzeźni miejskiej z powodu najwyższego szacowanego kosztu prac przygotowawczych, a nade wszystko z uwagi na sąsiedztwo strzelnicy, poddano tę opcję dalszemu rozpatrzeniu. W ocenie Mendego finansowo najkorzystniej wypadła teren na Grabiszynie¹⁹, ale przeciw niemu przemawiały liczne wady: wysoki poziom wód gruntowych, brak ujęcia wody pitnej (co prawda, właściciel sąsiedniej działki zezwolił na korzystanie z jego studni, lecz w obliczu skali całego przedsięwzięcia wydawało się to rozwiązaniem niepewnym), znaczna odległość od jatek, brak bezpośredniego połączenia z istniejącą siecią dróg, wzmożony ruch na Gräbschnerstrasse (obecna ul. Grabiszynska)²⁰ – a to nią musiałby odbywać się transport

land they owned in the Huby (*Huben*) (approx. 50 morgens, or about 12.5 hectares), which the company was then using as a site for a slaughter animal market. The offer was motivated by the fact that the market functions, planned by the city, are already successfully carried out in the area and that the necessary infrastructure for this (buildings and a railway siding with a ramp) already exists there. The purchase would have been possible after 1 March 1883, i.e. after the BSM's operating concession had expired. The second offer, received in April 1880, was for the purchase of the so-called Henning's grounds (*Henningische Grundstück*) – a plot of land measuring between 60 and 75 morgens (approx. 15 ha to just over 17 ha), located in the western part of the Świdnickie Outskirts (Przedmieście Świdnickie, former Schweidnitzer Vorstadt) in the Grabiszyn (former Gräbschen) area. Its boundaries were defined by the Feldmark Siebenhufen, belonging to the city, to the north; and the Świebodzki Railway Station (Dworzec Świebodzki, former *Freiburgerbahnhof*) to the west¹⁷. The third location considered from 1880 onwards was the so-called Zankholzwiese: a 16-hectare parcel of land located in the Nicholas Outskirts, to the west of the Lasarethwiese that had been considered slightly earlier, in the fork between the Oder and the Old Oder, in the vicinity of the military shooting range.

The municipal authorities took a very diligent approach to selecting one of the four potential locations for the slaughterhouse. As a first step, in October 1880, the municipal construction councillor Robert Mende drafted cost estimates for each of the options considered, taking into account the costs of acquiring land and plantations, building access roads, a railway siding and fencing, sewerage facilities and preparing the site for construction. The report created by the *Magistrat's* committee, taking into account the financial assessment of the head of the building department and the voices of the interested parties (among others, the three butchers' guilds operating in Wrocław¹⁸), was presented by the *Magistrat* to the Assembly of City Councillors in May 1881. Although

mięsa. Wskazano też na wiejące najczęściej we Wrocławiu wiatry z południa, które niosłyby nieprzyjemne zapachy z nad rzeźni do centrum miasta, przede wszystkim zaś na fakt, że inwestycja kolidowałaby z potencjałem rozwojowym Przedmieścia Świdnickiego²¹.

W świetle kosztorysu Mendego teren na Hubach nie wypadł źle, jednak cechy rzeźnicze sformułowały szereg krytycznych uwag wobec niego, zwłaszcza w odniesieniu do trudności komunikacyjnych, niedostatków funkcjonalnych i niewystarczającej liczby budynków stajennych. Negatywnie wyraziło się również Prezydium Policji, które wskazywało na niemożność skanalizowania tego obszaru w sposób wystarczający do zapewnienia odpowiednich warunków sanitarnych oraz niezbędnej do funkcjonowania zakładu ilości wody. Zarówno komisja miejska, jak i przedstawiciele cechów rzeźniczych oraz Prezydium Policji jednoznacznie opowiedzieli się za wyborem działki położonej na Przedmieściu Odrzańskim jako najbardziej odpowiedniej pod budowę rzeźni i targu zwierząt rzeźnych: działka ta znajdowała się poza terenem intensywnej urbanizacji, w przewiewnym miejscu, w okolicy z niezbyt natężonym ruchem kołowym²². Uznano, że w przypadku inwestycji służącej również przyszłym pokoleniom wysoki koszt nie powinien odgrywać najistotniejszej roli. Pomimo iż sprawa wydawała się jednoznaczna, władze miejskie nadal brały pod uwagę wszystkie cztery lokalizacje.

Co ciekawe, w dyskusję nad najodpowiedniejszą działką pod budowę nowej rzeźni miejskiej włączyli się także mieszkańcy Wrocławia. W grudniu 1880 odbyły się dwa spotkania dzielnicowych stowarzyszeń, na których, o dziwo (!), lobbowano, aby to na reprezentowanym przez nie przedmieściu zrealizowano planowaną inwestycję. Na zebraniu Komitee der Oder- und Sandvorstadt (Komitetu Przedmieścia Odrzańskiego i Piaskowego) mistrz murarski Urban wygłosił referat, w którym przekonywał zgromadzonych, że Przedmieście Świdnickie nie jest odpowiednim miejscem pod budowę rzeźni. Przytaczał przy tym argumenty o wysokich wodach gruntowych i ryzyku ich skażenia, o braku własnego ujęcia wody pitnej, o niekorzystnym

this report contained the opinion that Zankholzweise should be rejected as a potential location for a municipal slaughterhouse because of the highest estimated cost of preparatory work and, above all, because of its proximity to the shooting range, this option was submitted for further consideration. According to Mende, the site in Grabiszyn¹⁹, was the most favourable financially, but there were numerous disadvantages against it: the high level of ground water, the lack of a drinking water intake (admittedly, the owner of the neighbouring plot of land allowed the use of his well, but in view of the scale of the whole undertaking this seemed an uncertain solution), the considerable distance from butcher's shops, the lack of a direct link to the existing road network, increased traffic on Gräbschnerstrasse (today Grabiszyńska Street)²⁰ – which would have been the route for meat transport. It was also pointed out that most of Wrocław's winds blow from the south, which would carry unpleasant smells from the slaughterhouse to the city centre, and above all that the investment would interfere with the development potential of the Świdnickie Outskirts²¹.

In the light of Mende's cost estimate, the site on the Huby did not fare badly, but the slaughterhouse guilds formulated a number of criticisms of it, especially with regard to the communication difficulties, functional deficiencies and insufficient number of stable buildings. The Presidium of the Police was also negative, pointing out that the area could not be sewered sufficiently to provide adequate sanitary conditions and the necessary amount of water for the operation of the plant. Both the municipal committee and the representatives of the butchers' guilds and the Presidium of the Police were clearly in favour of choosing the plot of land located in the Oder Outskirts as the most suitable one for the construction of the slaughterhouse and the slaughter animals market: this plot was outside the area of intensive urbanisation, in an airy place, in an area with not too much traffic²². It was considered that for an investment that also would serve future generations, high cost should not play the most important role.

dla miasta kierunku najczęściej wiejących we Wrocławiu wiatrów oraz o braku dróg dojazdowych. Ponadto wskazał na pewne niebezpieczeństwo wynikające, paradoksalnie, z atrakcyjności Przedmieścia Świdnickiego. Zdaniem Urbana, usytuowanie rzeźni na Przedmieściu Odrzańskim gwarantowałyby, że nic już w jej okolicy nie zostanie wybudowane, natomiast w przypadku dzielnicy południowej istnieje ryzyko, że inwestycja miejska pociągnie za sobą zainteresowanie spekulantów i fabrykantów okolicznymi gruntami, co miałyby negatywny skutek dla tej części miasta. Zebranie zakończyło się pomysłem napisania petycji do władz miejskich, aby planowaną rzeźnię wznieść na działce za gazownią III²³.

Jako odpowiedź na powyższe można odczytać spotkanie Bezirksverein für den südwestlichen Theil der Schweidnitzer Vorstadt (Okręgowego Stowarzyszenia Południowo-Zachodniej Części Przedmieścia Świdnickiego), na którym zatwierdzono przygotowanie petycji do władz miejskich, zawierającej szereg argumentów za tym, aby pod budowę rzeźni wybrano działkę Henninga²⁴. Petycja, z 1747 głosami poparcia, wpłynęła do magistratu w lutym 1881²⁵.

Pomimo krytycznych wobec działki na Hubach głosów zarówno nadzoru policyjnego, środowiska rzeźniczego, jak i wrocławian²⁶ w maju 1883 magistrat polecił zakup tego terenu. W tym czasie miasto brało pod rozważenie już tylko trzy lokalizacje pod budowę rzeźni miejskiej (ostatecznie zrezygnowano z działki Henninga), które poddano ponownej ocenie eksperckiej, mającej również za zadanie sformułowanie kontrargumentów na zarzuty Prezydium Policji. Wśród specjalistów znaleźli się m.in. radcy budowlani: Hermann Blankenstein z Berlina i Arnold Zenetti z Monachium, oraz wrocławscy: Oscar Knorr i specjalista od inżynierii wodno-kanalizacyjnej, Ferdinand Alexander Kaumann. Dwaj pierwsi jako najodpowiedniejsze pod budowę rzeźni wskazali działki położone przy ul. Hubskiej oraz na Przedmieściu Mikołajskim²⁷, Knorr natomiast opowiedział się za terenem znajdującym się za gazownią miejską III. W dokonaniu właściwego wyboru miało

Although the case seemed clear, the municipal authorities still considered all four locations.

Interestingly, the citizens of Wrocław were also involved in the discussion about the most suitable plot of land for the new municipal slaughterhouse. In December 1880, two meetings of the district associations took place, at which, surprisingly (!), they lobbied for the planned investment to be made in the district they represented. At a meeting of the Komitee der Oder- und Sandvorstadt (Committee of the Oder and Sand Outskirts), master mason Urban gave a speech convincing the audience that the Świdnickie Outskirts was not a suitable location for a slaughterhouse. He cited arguments about the high level of groundwater and the risk of contamination, the lack of an own drinking water intake, the unfavourable direction of the most frequent winds in Wrocław and the lack of access roads. Furthermore, he pointed out a certain danger arising, paradoxically, from the attractiveness of the Świdnickie Outskirts. According to Urban, the location of the slaughterhouse in the Oder Outskirts would guarantee that nothing would be built in its vicinity, while in the case of the southern district there is a risk that urban investment would attract speculators and factory owners to the surrounding land, which would have a negative effect on this part of the city. The meeting ended with the idea of writing a petition to the municipal authorities to have the planned slaughterhouse erected on the plot of land behind the Gasworks III²³.

A meeting of the Bezirksverein für den südwestlichen Theil der Schweidnitzer Vorstadt (District Association for the South-Western Part of the Świdnica Outskirts), which approved the preparation of a petition to the municipal authorities containing a number of arguments in favour of selecting Henning's grounds for the slaughterhouse, can be read as a response to this²⁴. The petition, with 1,747 votes in favour, was received by the *Magistrat* in February 1881²⁵.

Despite criticism of the plot in the Huby by the police, the butchery community and the citizens of Wrocław²⁶, in May 1883 the *Magistrat* ordered the purchase of this site. By this time, the city was considering only three loca-

również pomóc zapoznanie się z najnowszymi europejskimi realizacjami rzeźni, dlatego władze miejskie wysłały swoich przedstawicieli, w tym miejskiego radcę budowlanego Mendo, m.in. do Berlina, Hanoweru, Hamburga, Bremen, Braunschweig, Kassel, Kolonii, Stuttgartu, Monachium.

Pomimo pozytywnych głosów ekspertów i przychylności magistratu wobec działki położonej na Hubach finalizacja inwestycji nadal pozostawała nieosiągalna. Na przeszkodzie stanął prezydent policji, przedstawiając w 1884 r. listę pięciu punktów do spełnienia, od czego uzależniał wydanie zgody na budowę rzeźni i targu zwierząt rzeźnych na wspomnianym terenie. Wymogi te z pozoru nie budziły wątpliwości (obszar niezabudowany z dobrą cyrkulacją powietrza, dostęp do wody, obecność kanalizacji i efektywna sieć dróg dojazdowych)²⁸, lecz ich interpretacja doprowadziła do konfliktu między władzami miasta a prezydium policji, który przybrał tak wielki rozmiar, że o jego rozstrzygnięcie poproszono ostatecznie prezydenta rejencji wrocławskiej. Ponadto prezydent policji, początkowo powołując się na względy higieniczne, odmawiał wydania zgody na zlokalizowanie targu zwierząt w bezpośrednim sąsiedztwie rzeźni, co było wszak ówczesnie praktykowane i zalecane w najnowszej literaturze przedmiotu²⁹. Gdy ta sprawa została uzgodniona, przedstawiciel policji zakwestionował podstawowe warunki. W jego ocenie już samo położenie działki było niefortunne, ponieważ miasta mają tendencję do rozwoju w kierunku południowym i w szybkim tempie w sąsiedztwie rzeźni mogliby pojawić się spekulanci, co nie pozwoliłoby na dalszą rozbudowę założenia w przyszłości. Prezydent policji wyraził również obawy odnośnie do sąsiedztwa zakładów produkcyjnych, które – zatruwając powietrze – mogą mieć szkodliwy wpływ na mięso pochodzące z rzeźni miejskiej. Wiele uwagi urzędnik poświęcił także niedostatecznej, jego zdaniem, podaży wody na działce i nieefektywnej kanalizacji. Na koniec zaś krytyce poddał niewydolność dróg dojazdowych do rzeźni, zwłaszcza ul. Hubskiej, która w najwęższym miejscu miała 10 m, a powinna osiągać szerokość 22,5 m na

tions for the construction of a municipal slaughterhouse (Henning's grounds were eventually abandoned), which were subjected to a renewed expert assessment, which also had the task of formulating counter-arguments to the allegations of the Presidium of the Police. Among the experts were construction councillors: Hermann Blankenstein from Berlin and Arnold Zenetti from Munich, as well as Wrocław councillor Oscar Knorr and water-sewage engineering specialist Ferdinand Alexander Kaumann. The two former identified the plots of land at Hubska Street and the Nicholas Outskirts as the most suitable for the construction of the slaughterhouse²⁷, while Knorr favoured the site behind the Municipal Gasworks III. It was also recognised as helpful in making the right choice to familiarise themselves with the latest European slaughterhouse developments, so the municipal authorities sent representatives, including the municipal construction councillor Mende, to Berlin, Hanover, Hamburg, Bremen, Braunschweig, Kassel, Cologne, Stuttgart, Munich, among others.

Despite the positive voices of experts and the *Magistrat's* favour towards the plot of land located on the Huby, the finalisation of the investment still remained unattainable. The Mayor of the Police stood in the way, presenting in 1884 a list of five points to be met, on which he made the granting of permission for the construction of a slaughterhouse and slaughter animal market on the site in question conditional. These requirements were seemingly unquestionable (an undeveloped area with good air circulation, access to water, the presence of a sewage system and an effective network of access roads)²⁸, but their interpretation led to a conflict between the city authorities and the Presidium of the Police, which became so great that the President of the *Regierungsbezirk* of Wrocław was eventually asked to resolve it. In addition, the Mayor of the Police, initially referring to hygienic considerations, refused to grant permission to locate the animal market in the immediate vicinity of the slaughterhouse, which was, after all, the practice at the time and recommended in the most recent literature on the subject²⁹. When this matter was agreed, the

całej długości³⁰. Jednocześnie wskazał teren Zankholzwiese jako najodpowiedniejszy pod planowaną inwestycję³¹.

Pierwsze trzy zarzuty magistrat dość łatwo obalił. Zapewniono, że działka została wybrana również w kontekście kierunków rozwoju miasta. Argumentowano, iż choć ruch budowlany na południe od centrum Wrocławia był wzmożony, to nie jednakowo nasilony na całym jego obszarze. Południowo-wschodnia część nie była zbyt atrakcyjna dla inwestorów (od 1867 r. wzniesiono tam zaledwie 85 budynków mieszkalnych i fabrycznych, z czego tylko cztery przy ul. Hubskiej; w tym samym czasie na obszarze południowo-zachodnim powstało 1020 budowli, na zachodzie 405, na północnym zachodzie 569, na północnym wschodzie 490, a na wschodzie 480). Co więcej, uważano, że dalszy rozwój miasta w kierunku południowo-wschodnim był niemożliwy ze względu na przebieg torów kolejowych. Kwestie wodno-kanalizacyjne rozwiązano dzięki opiniom ekspertów i poprzez powołanie się na doświadczenie innych miast wyposażonych w nowoczesne rzeźnie komunalne. Zakwestionowano też konieczność poszerzenia drogi, argumentując, że obecnie poruszają się nią transporty wiozące żywe zwierzęta z umiejscowionego tam targu do rzeźni miejskiej i prezydium policji dotychczas nie protestowało (a w przyszłości transportowano by stamtąd znacznie lepsze mięso).

Pomimo trudności w uzyskaniu pozwolenia na budowę rzeźni i targu zwierząt rzeźnych na Hubach 4 lutego 1885 radni miejscy przychylił się do wniosku magistratu o wybór tej działki pod planowaną budowę³². W kolejnym miesiącu był już gotowy wstępny projekt założenia, który wystawiono do oglądu publicznego z możliwością wniesienia uwag. Ostatecznie jednak planu nie zrealizowano. Skierowanie skargi do prezydenta rejencji wobec prezydenta policji, który – zdaniem władz miejskich – bezpodstawnie blokował miejską inwestycję, nie pomogło. Sprawa rozbiła się o niemożność poszerzenia ul. Hubskiej. Po odmowie współfinansowania tego przedsięwzięcia ze środków prowincji, mającej w posiadaniu część ulicy, magistrat poinformował 28 lutego 1889 zgromadzenie radnych

police representative questioned the basic conditions. In his opinion, the very location of the plot was already unfortunate, as cities tend to develop in a southerly direction and speculators could quickly appear in the vicinity of the abattoir, which would not allow further expansion of the establishment in the future. The Mayor of the Police also raised concerns about the proximity of factories which, by poisoning the air, could have a detrimental effect on the meat coming from the municipal slaughterhouse. The official also focused a lot of attention on what he considered to be an inadequate water supply in the plot and an inefficient sewage system. Finally, he criticised the inefficiency of the access roads to the slaughterhouse, especially Hubska Street, which was 10 m at its narrowest point and should have reached a width of 22.5 m along its entire length³⁰. At the same time, he identified the Zankholzwiese area as the most suitable for the planned investment³¹.

The first three allegations were refuted quite easily by the *Magistrat*. It asserted that the plot had also been chosen in the context of the city's development directions. It was argued that although building activity south of the centre of Wrocław was intensified, it was not equally intense throughout the whole area. The south-eastern part was not very attractive to investors (since 1867 only 85 residential and factory buildings had been erected there, of which only four on Hubska Street; in the same period 1020 buildings had been built in the south-western area, 405 in the west, 569 in the north-west, 490 in the north-east and 480 in the east). Furthermore, it was felt that further development of the town to the south-east was not possible due to the route of the railway line. Water and sewerage issues were resolved through expert opinion and by referring to the experience of other cities with modern slaughterhouses. The need to widen the road was also questioned on the grounds that it is currently used by transports carrying live animals from the market located there to the municipal slaughterhouse and the Presidium of Police has so far not protested (and that much lighter meat would be transported from there in future).

miejskich, że z powodu niezdolności do spełnienia warunków prezydium policji z lutego 1884 odstępuje od decyzji wzniesienia rzeźni i targu zwierząt rzeźnych na Hubach i prosi o powołanie komisji, która zbada możliwość zrealizowania tej inwestycji na terenie Zankholzwiese. Działka ta wydawała się niemal idealna pod tego typu przedsięwzięcie. Blankenstein i Zenetti w 1883 r. ocenili ją bardzo pozytywnie, chwając położenie (brak zabudowy w najbliższej okolicy i pewność, że stan ten się utrzyma), jakość powietrza, duże zasoby wodne, obecność kanalizacji oraz dobry dojazd. Największym jej mankamentem – i, jak się okazało, trudnością nie do przewyciężenia – było sąsiedztwo strzelnicy wojskowej. Władze miejskie próbowały pertraktować z wojskowymi w sprawie przeniesienia obiektu w inne miejsce, co spotkało się jednak ze stanowczą odmową, motywowaną tym, że nie ma możliwości znalezienia równie atrakcyjnego miejsca, a więc działki o porównywalnej powierzchni, bez zabudowy wokół i położonej tak blisko centrum miasta. Pomimo tych przeciwności władze miejskie obstawały przy budowie rzeźni na terenie Zankholzwiese. Do zaprojektowania założenia zatrudniono najlepszego eksperta w tej dziedzinie – teoretyka (autora podręcznikowych publikacji na ów temat) i praktyka: Georga Osthoffa, który efekty swojej pracy przedstawił władzom miejskim w sierpniu 1890³³.

Jak wiadomo, ostatecznie nowa rzeźnia miejska i targ zwierząt rzeźnych nie powstały na terenie Zankholzwiese. 1 lutego 1891 ogłoszono w prasie, że zapadła decyzja, aby tę inwestycję miejską przenieść na nowo wybraną działkę położoną na terenie wsi Popowice³⁴. Miała ona wszystkie zalety, które wyróżniały poprzednio wybraną lokalizację, a jednocześnie była pozbawiona jej wad, mianowicie niebezpiecznego sąsiada. Co prawda, znajdowała się w większym oddaleniu od centrum Wrocławia niż Zankholzwiese, ale zlokalizowana była korzystniej: na przedłużeniu głównej ulicy Przedmieścia Mikołajskiego, Berliner Chaussee (obecna ul. Legnicka), ok. 250 m bliżej Striegauerplatz (obecnie pl. Strzegomski) – głównego węzła komunikacyjnego tej części miasta – oraz

Despite the difficulties in obtaining permission to build a slaughterhouse and slaughter animal market in the Huby, on 4 February 1885 the city councillors agreed to the *Magistrat's* request to select this plot of land for the planned construction³². The following month a preliminary draft of the establishment was ready, which was put out for public inspection with the opportunity to make comments. Ultimately, however, the plan was not implemented. A complaint to the President of the *Regierungsbezirk* against the President of the Police, who, according to the municipal authorities, was unjustifiably blocking a municipal investment, did not help.

The whole matter broke down over the impossibility of widening Hubska Street. After refusing to co-finance this project with funds from the province, which owned part of the street, the *Magistrat* informed the Assembly of City Councillors on 28 February 1889 that, due to its inability to meet the conditions of the Presidium of the Police of February 1884, it renounced the decision to erect a slaughterhouse and slaughter animal market in the Huby and asked for a commission to be appointed to analyse the feasibility of this investment on the Zankholzwiese site. This plot of land seemed almost ideal for such a venture. Blankenstein and Zenetti, in 1883, assessed it very positively, praising its location (no buildings in the immediate vicinity and the certainty that this condition would continue), air quality, ample water resources, the presence of a sewage system and good access. Its biggest drawback – and, as it turned out, an insurmountable difficulty – was its proximity to a military shooting range. The city authorities attempted to negotiate with the military to relocate the facility, but were firmly refused on the grounds that it was impossible to find an equally attractive site, i.e. a plot of land of comparable size, with no buildings around and so close to the city centre. Despite these disadvantages, the municipal authorities insisted on building a slaughterhouse on the Zankholzwiese site. The best expert in the field, theoretician (author of textbooks on the subject) and practitioner Georg Osthoff, was hired to design the establish-

w pobliżu towarowej stacji kolejowej Muchobór. Dodatkowy atut stanowiło to, że końcowy przystanek tramwajowy usytuowany był niemal przy granicy działki. Korzystnie wypadały też na tym terenie warunki wodno-kanalizacyjne, a sporządzony wstępny kosztorys zakładał niższe wydatki niż w przypadku inwestycji na Zankholzwiese. Parcela popowicka w porównaniu z wcześniej rozważanymi wyróżniała się też rozmiarem. O ile największa spośród nich miała nieco ponad 20 ha (za gazownią III), o tyle ostatecznie wybrana – 39,5 ha! Okazało się to dużą zaletą, ponieważ obszar ów nie tylko zapewniał przestrzeń pod dalszą rozbudowę rzeźni, jaka miała nastąpić wraz ze wzrostem liczby ludności Wrocławia, lecz także umożliwił, bez nadwyrężenia rezerw terenu, zwiększenie liczby wolno stojących obiektów na etapie planowania: w dniu otwarcia zakładu, 1 października 1896, zamiast pierwotnie przewidzianych 48 budowli było ich 66³⁵.

Z perspektywy czasu wybór ten wydaje się jak najbardziej słuszny. Przyspieszył rozwój Wrocławia w kierunku zachodnim (w 1895 r. włączono w obręb miasta rejon rzeźni, a dwa lata później – całość dóbr Popowice). Przyczynił się do strefowania funkcjonalnego poprzez współtworzenie osi przemysłowej wzdłuż biegnących ze wschodu na zachód linii kolejowych, co przełożyło się na nadanie robotniczego charakteru Przedmieściu Mikołajskiemu. Poza tym obszerny, pozbawiony mankamentów teren pozwolił Osthoffowi na zaprojektowanie, jak się później okazało, ostatecznie w jego karierze rzeźni, w której widać jego niezwykle bogate doświadczenie w tej materii.

* Temat ten nie był dotychczas przedmiotem rozważań naukowych ani w kontekście realizacji nowej rzeźni miejskiej na Popowicach, ani w kontekście rozwoju przestrzennego Wrocławia pod koniec XIX wieku. Na fakt trwających od 1877 r. poszukiwań terenu pod budowę nowoczesnej miejskiej rzeźni i targu zwierząt oraz na brane pod uwagę alternatywne lokalizacje zwrócono uwagę jedynie w artykule: **A. Gryglewska, P. Gerber**, *Wpływ rozwoju technologii produkcji oraz higieny na architekturę przemysłową na przykładzie dawnej rzeźni miejskiej we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 3/4, s. 270.

¹ *Gesetz betreffend die Errichtung öffentlicher, ausschließlich zu benutzender Schlachthäuser vom 18. März 1868*, zob. na stronie: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fhessschlachtherrg%2Fcontent%2Fhessschlachtherrg.htm&anchor=Y-100-G-HESSSCHLACHTHERRG> (data dostępu: 7.09.2022).

ment and presented the results of his work to the municipal authorities in August 1890³³.

As is well known, in the end the new municipal slaughterhouse and slaughter animal market were not built on the Zankholzwiese site. On 1 February 1891, it was announced in the press that a decision had been made to move this municipal investment to a newly selected plot of land located in the village of Popowice³⁴. It had all the advantages that distinguished the previously chosen location, while being devoid of its disadvantages, namely a hazardous neighbour. Admittedly, it was at a greater distance from the centre of Wrocław than Zankholzwiese, but it was located more favourably: at the extension of the main street of the Nicholas Outskirts, Berliner Chaussee (now Legnicka Street), about 250 m closer to Striegauerplatz (now Strzegomski Square) – the main transport hub of this part of the city – and close to the Muchobór (*Mochbern*) freight railway station. An additional asset was that the final tram stop was located almost at the plot boundary. The water and sewerage conditions in the area were also favourable, and the preliminary cost estimate was lower than for the investment on Zankholzwiese. The Popowice parcel also stood out in comparison to those previously considered in terms of size. While the largest of them was slightly more than 20 ha (that behind the Gasworks III), the one finally selected measured 39.5 ha! This turned out to be a great advantage, as this area not only provided space for the further expansion of the slaughterhouse that was to take place as the population of Wrocław grew, but also made it possible, without straining the land reserves, to increase the number of free-standing buildings already in the planning stage: on the day the plant opened, 1 October 1896, there were 66 buildings instead of the 48 originally envisaged³⁵.

In retrospect, this choice seems to have been the right one. It accelerated the development of Wrocław in a westerly direction (in 1895 the area of the slaughterhouse was incorporated into the city, and two years later the entire village of Popowice). It contributed to functional zoning by co-creating an industrial axis along the east-west railway lines, which resulted in

² Sytuacja zmieniła się diametralnie po nowelizacji tej ustawy z 9 marca 1881: pomiędzy 1882 a 1899 r. w Prusach wzniesiono blisko 90 nowych rzeźni, a w samym 1900 r. – aż 29. Zob. **S. Tholl**, *Preußens blutige Mauern. Der Schlachthof als öffentliche Bauaufgabe im 19. Jahrhundert*, Walsheim 1995, s. 42, 44, 72.

³ Na mocy dekretu Napoleona Bonaparte z 10 listopada 1807, nakazującego budowę pięciu rzeźni miejskich na obrzeżach Paryża i zakazującego zarazem działalności prywatnych ubojni, ekspercka Commission d'études des abattoirs de Paris (Komisja do Badania Rzeźni Paryskich) opracowała do r. 1810 plany pięciu założeń. Nowatorską formę rzeźni jako szeregu monofunkcyjnych, wolno stojących budynków zgrupowanych wokół dziedzińca zaczerpnięto z publikacji *Précis de Leçons d'architecture données à l'École Royale Polytechnique* (Paris 1803–1805) autorstwa **J.-N.-L. Duranda**. Ten wzorzec rzeźni, z czasem zwany francuskim, rozpowszechnił się nie tylko we Francji – chętnie kopiowano go w Belgii czy we Włoszech. Z upływem lat ulegał pewnym modyfikacjom, dostosowując się do odmiennych warunków atmosferycznych (rezygnowano z otwartych dziedzińców) czy do lokalnych tradycji cechowych. Proces w największym stopniu zaszedł w krajach niemieckojęzycznych i od lat 60. XIX w. zaczął funkcjonować odrębny wzorzec rzeźni, określane jako niemiecki, w którym monofunkcyjne, halowe budynki umieszczano w szeregach, zgodnie z kolejnością funkcji, które objekty te pełniły w procesie uboju.

⁴ *Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau*, Hrsg. **Magistrat der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau**, Breslau 1900, s. 10.

⁵ Zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Akta Miasta Wrocławia (dalej: AMW) 45525, k. 88.

⁶ Zob. *Schlachthof und Viehmarkt...*, s. 7.

⁷ W APWr AMW znajduje się siedem tomów dokumentujących poszukiwania działki pod budowę rzeźni miejskiej: „Die nicht zur Ausführung gekommenen »Projekte der Errichtung eines Schlachthofes und Schlachtvieh Marktes«,” przy czym tom drugi (zawierający dokumenty z okresu pomiędzy wrześniem 1881 a marcem 1883) jest obecnie zaginiony. Ponadto w AMW przechowywane są osobne tomy akt dotyczących wykupu działek dla poszczególnych planowanych lokalizacji, wraz z planami ich zagospodarowania.

⁸ Zob. **A. Zabłocka-Kos**, *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu w XIX i XX wieku na tle innych przedmieść wrocławskich*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu*, red. nauk. **H. Okólska**, Wrocław 2011, s. 11–13.

⁹ Zob. APWr, AMW, 45525, k. 302.

¹⁰ W późniejszym czasie na działkach sąsiadujących z Etablissement Bergkeller zrealizowano dwie inne inwestycje: na zachodniej port miejski, na wschodniej, przy Kletschkau Strasse 31–39, więzienie miejskie.

¹¹ Na temat planowanego założenia urbanistycznego zob. **A. Tomaszewicz**, *Guido von Drabizius i jego działalność budowlana na Przedmieściu Odrzańskim*, [w:] *Przedmieście Odrzańskie we Wrocławiu*, red. **H. Okólska**, **T. Głowiński**, Wrocław 2013, s. 46–47.

¹² Zob. APWr, AMW, 45525, k. 39–54.

¹³ Zob. *Schlachthof und Viehmarkt...*, s. 10.

¹⁴ Zob. APWr, AMW, 45525, k. 302.

¹⁵ Zob. *ibidem*, k. 22.

¹⁶ **J. Hennicke**, *Bericht über Schlachthäuser und Viehmärkte in Deutschland, Frankreich, Belgien, Italien, England und der Schweiz*, Berlin 1866.

¹⁷ Trudno stwierdzić, o jakim obszarze była mowa. Siebenhufenstrasse (obecnie ul. Tęczowa) przechodziła przez środek Siebenhufen i znajdowała się na Przedmieściu Mikołajskim (zob. **H. Margraf**, *Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, Breslau 1896, s. 198). Należy więc przyjąć, że grunty Henninga sytuowały się pomiędzy Siebenhufenstrasse a Gräbschnerstrasse, z którą to miały zostać skomunikowane w razie decyzji o wzniesieniu na nich rzeźni miejskiej. O wiele trudniej jest ustalić wschodnią i zachodnią granicę omawianej działki. Zgodnie z opisem miała ona graniczyć od zachodu z Freiburger Bahnhof, co wydaje się niemal niemożliwe, zważywszy na to, że tereny na wschód od wskazanego dworca były całkowicie zabudowane i leżały w obrębie miasta. Tymczasem grunty Henninga mieściły się w obrębie Grabiszyna, a ich właściciel zobowiązał się podjąć starania, aby zostały przyłączone do Wrocławia. Trudno nawet uwzględnić przebieg torów linii kolei wrocławsko-świdnicko-świebodzińskiej, gdyż prowadziły one wzdłuż Siebenhufenstrasse, na północ od niej. Por. APWr, AMW, 45525, k. 303.

¹⁸ Zob. APWr, AMW, 45525, k. 138–140.

¹⁹ Zob. *ibidem*, k. 304.

²⁰ Wzmógłony ruch na Gräbschnerstrasse i Gräbschner Chausse wynikał z obecności założonego w Grabiszynie w 1868 r. cmentarza komunalnego.

²¹ Argument ten jest tylko częściowo słuszny. Owszem, Przedmieście Świd-

giving a working-class character to the Nicholas Outskirts. In addition, the spacious, unobstructed site allowed Osthoff to design, as it later turned out, his last slaughterhouse, which it is possible to see his unusually rich experience in the matter.

* This theme has not yet been the subject of scholarly consideration either in the context of the implementation of a new municipal slaughterhouse in Popowice or in the context of the spatial development of Wrocław at the end of the 19th century. The search for a site for a modern municipal slaughterhouse and animal market, which had been ongoing since 1877, and the alternative locations considered, have only been brought to the attention in this article: **A. Gryglewska**, **P. Gerber**, *Wpływ rozwoju technologii produkcji oraz higieny na architekturę przemysłową na przykładzie dawnej rzeźni miejskiej we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków” 2002, No. 3/4, p. 270.

¹ *Gesetz betreffend die Errichtung öffentlicher, ausschließlich zu benutzender Schlachthäuser vom 18. März 1868*, see on the website: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fhessschlachtherrg%2Fcont%2Fhessschlachtherrg.htm&anchor=Y-100-G-HESSSCHLACHTHERRG> (access date: 7.09.2022).

² The situation changed dramatically after the amendment of this law on 9 March 1881: between 1882 and 1899, almost 90 new slaughterhouses were erected in Prussia, and in 1900 alone – as many as 29. See **S. Tholl**, *Preußens blutige Mauern. Der Schlachthof als öffentliche Bauaufgabe im 19. Jahrhundert*, Walsheim 1995, pp. 42, 44, 72.

³ Under Napoleon Bonaparte's decree of 10 November 1807, which ordered the construction of five municipal slaughterhouses on the outskirts of Paris and at the same time banned private abattoirs, the expert Commission d'études des abattoirs de Paris (Commission to Study the Slaughterhouses of Paris) drew up plans for the five establishments by 1810. The innovative form of the slaughterhouses as a series of mono-functional, free-standing buildings grouped around a courtyard was taken from the publication *Précis de Leçons d'architecture données à l'École Royale Polytechnique* (Paris 1803–1805) by **J.-N.-L. Durand**. This slaughterhouse model, in time called French, spread not only in France – it was eagerly copied in Belgium or Italy. Over the years, it underwent certain modifications, adapting to different weather conditions (open courtyards were abandoned) or to local guild traditions. The process took place to the greatest extent in the German-speaking countries, and from the 1860s a distinct slaughterhouse pattern began to function, referred to as the German, in which mono-functional, hall-like buildings were placed in rows, according to the order of the functions the buildings performed in the slaughter process.

⁴ *Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau*, Hrsg. **Magistrat der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau**, Breslau 1900, p. 10.

⁵ See State Archive in Wrocław (hereinafter: APWr), City of Wrocław Files (hereinafter: AMW). 45525, p. 88.

⁶ See *Schlachthof und Viehmarkt...*, p. 7.

⁷ There are seven volumes in APWr AMW documenting the search for a plot of land for the construction of a city slaughterhouse: „Die nicht zur Ausführung gekommenen »Projekte der Errichtung eines Schlachthofes und Schlachtvieh Marktes“,” with volume two (containing documents from between September 1881 and March 1883) now lost. In addition, separate volumes of files relating to the purchase of plots of land for the various planned locations, together with plans for their development, are kept at AMW.

⁸ See **A. Zabłocka-Kos**, *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu w XIX i XX wieku na tle innych przedmieść wrocławskich*, [in:] *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu*, Scientific ed. **H. Okólska**, Wrocław 2011, pp. 11–13.

⁹ See APWr, AMW, 45525, p. 302.

¹⁰ Later, two other developments were made on plots of land adjacent to the Etablissement Bergkeller: on the western one, the city harbour; on the eastern one, at Kletschkau Strasse 31–39, the city prison.

¹¹ On the planned urban layout, see **A. Tomaszewicz**, *Guido von Drabizius i jego działalność budowlana na Przedmieściu Odrzańskim*, [in:] *Przedmieście Odrzańskie we Wrocławiu*, Ed. **H. Okólska**, **T. Głowiński**, Wrocław 2013, pp. 46–47.

nickie można nazwać ówczesnym West Endem Wrocławia, ale elegancka zabudowa kamieniczna i willowa skupiona była po dwóch stronach głównej osi przedmieścia obecnej ul. Powstańców Śląskich. Natomiast zachodnia część Przedmieścia Świdnickiego, czyli tereny dawnej wsi Gräbschen, miały odmienny charakter: obok wiejskich chałup i pól uprawnych od lat 80. XX w. zaczęły tam powstawać fabryki i kamienice w typie Mietskaserne. To tutaj władze miejskiej zakupiły w 1867 r. teren o powierzchni 26 ha w celu uruchomienia cmentarza komunalnego. Tutaj też w 1893 r. powstała zajezdnia tramwajowa należąca do Elektrischen Strassenbahn-Gesellschaft. Zob. **K. Schulz**, *Breslau-Gräbschen in geschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit. Heimatkunde einer Vorstadt*, Breslau 1934, s. 49 n.

²² Jak wynika z protokołu posiedzenia rady miejskiej z lutego 1883, spośród wielu petycji, jakie magistrat otrzymywał w sprawie lokalizacji przyszłej rzeźni miejskiej, kilka zostało sporządzonych przez skupionych w cechach rzeźników. Co ciekawe, w trakcie trwania dyskusji nad wyborem działki rzeźnicy prezentowali różne stanowiska. O ile w 1879 r. jako optymalne usytuowanie wskazali teren położony za gazownią III, o tyle w 1883 r. było już Zankholzwiese, przy czym dwa lata wcześniej część starszych cechów oprotestowała tę działkę. Zob. APWr, AMW, 45527, k. 23.

²³ Zob. *Die Schlachtchofrage*, „Breslauer Zeitung” 1880, nr z 7 grudnia.

²⁴ Zob. [Bezirksverein für den südwestlichen Theil der Schweidnitzer Vorstadt], „Breslauer Zeitung” 1880, nr z 15 grudnia.

²⁵ Zob. APWr, AMW, 45525, k. 208 n.

²⁶ W marcu 1883 do magistratu wpłynął protest przeciwko budowie rzeźni miejskiej na terenie Hub, sformułowany przez Bürgerverein für den linken Theil der Inneren Stadt und das Bürgerwerderer Breslau. Zob. APWr, AMW, 45527, k. 49–51.

²⁷ Z późniejszej dokumentacji wynika, że to właśnie opinie Blankensteina i Zanettiego spowodowały, że dotychczas faworyzowana lokalizacja przyszłej inwestycji – działka położona na Przedmieściu Odrzańskim – utraciła swoją pozycję na rzecz działki na Hubach. Zob. APWr, AMW, 45528, k. 84.

²⁸ Zob. *ibidem*, k. 76 n.

²⁹ Zob. **G. Osthoff**, *Die Schlachthöfe und Viehmärkte der Neuzeit. Studien und Mittheilungen über ausgeführte Anlagen nach eigenen und fremden Reiseberichten unter ausgedehntester Benutzung der vorhandenen Literatur*, Leipzig 1881; **L. Klasen**, *Grundriss-Vorbilder von Viehmärkte, Schlachthöfe und Markthallen*, Leipzig 1884.

³⁰ Zob. APWr, AMW, 45528, k. 76 n.

³¹ Zob. *ibidem*, k. 79.

³² Zob. APWr, AMW, 45530, k. 29 n.

³³ Zob. APWr, AMW, 45531, k. 15 n.

³⁴ Zob. *Die Neue Schlachthofanlage*, „Breslauer Zeitung” 1892, nr z 1 lutego.

³⁵ Zob. *Schlachthof und Viehmarkt...*, s. 12.

¹² See APWr, AMW, 45525, pp. 39–54.

¹³ See *Schlachthof und Viehmarkt...*, p. 10.

¹⁴ See APWr, AMW, 45525, pp. 302.

¹⁵ See *ibidem*, No. 22.

¹⁶ **J. Henricke**, *Bericht über Schlachthäuser und Viehmärkte in Deutschland, Frankreich, Belgien, Italien, England und der Schweiz*, Berlin 1866.

¹⁷ It is difficult to ascertain which area was referred to. Siebenhufenstrasse (now Tęczowa Street) passed through the middle of Siebenhufen and was located in the Nicholas Outskirts (see **H. Margraf**, *Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, Breslau 1896, p. 198). It must therefore be assumed that Henning's grounds were situated between Siebenhufenstrasse and Gräbschnerstrasse, with which they were to be connected in the event of a decision to build a municipal slaughterhouse on them. It is much more difficult to establish the eastern and western boundaries of the plot in question. According to the description, it was supposed to border the Freiburger Bahnhof to the west, which seems almost impossible given that the land to the east of the station indicated was completely built up and was situated within the city. Meanwhile, Henning's grounds were located within Grabiszyn, and their owner undertook to make efforts to have them incorporated into Wrocław. It is difficult to even consider the course of the rails of the Wrocław–Świdnica–Świebodzin railway, as they ran along Siebenhufenstrasse, to the north of it. See APWr, AMW, 45525, p. 303.

¹⁸ See APWr, AMW, 45525, pp. 138–140.

¹⁹ See *ibidem*, No. 304.

²⁰ The increased traffic on Gräbschnerstrasse and Gräbschner Chaussee was due to the municipal cemetery established in Grabiszyn in 1868.

²¹ This argument is only partly correct. Yes, the Świdnickie Outskirts could be called the West End of Wrocław, but the elegant tenement and villa buildings were concentrated on two sides of the district's main axis, today's Powstańców Śląskich Street. On the other hand, the western part of the Świdnickie Outskirts, i.e. the area of the former village of Gräbschen, had a different character: alongside country huts and cultivated fields, factories and Mietskaserne-type tenements began to be built there from the 1880s. It was here that the municipal authorities purchased a 26-hectare site in 1867 in order to establish a municipal cemetery. It was also here that a tram depot belonging to the Elektrischen Strassenbahn-Gesellschaft was established in 1893. See **K. Schulz**, *Breslau-Gräbschen in geschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit. Heimatkunde einer Vorstadt*, Breslau 1934, pp. 49 ff.

²² According to the minutes of the city council meeting of February 1883, of the many petitions the Magistrat received regarding the location of the future city slaughterhouse, several were prepared by butchers belonging to the guilds. Interestingly, the butchers presented various positions throughout the discussions on the choice of plot. While in 1879 they indicated the area behind the Gasworks III as the optimal location, in 1883 it was already the Zankholzwiese, with some of the older guilds protesting against this plot two years earlier. See APWr, AMW, 45527, p. 23.

²³ See *Die Schlachtchofrage*, „Breslauer Zeitung” 1880, Issue of 7 December.

²⁴ See [Bezirksverein für den südwestlichen Theil der Schweidnitzer Vorstadt], „Breslauer Zeitung” 1880, Issue of 15 December.

²⁵ See APWr, AMW, 45525, pp. 208 ff.

²⁶ In March 1883 the Magistrat received a protest against the construction of a municipal slaughterhouse on the Huby, formulated by the Bürgerverein für den linken Theil der Inneren Stadt und das Bürgerwerderer Breslau. See APWr, AMW, 45527, pp. 49–51.

²⁷ Later documentation shows that it was the opinions of Blankenstein and Zanetti that caused the hitherto favoured location of the future investment – the plot located in the Oder Outskirts – to lose its position in favour of the plot in the Huby. See APWr, AMW, 45528, p. 84.

²⁸ See *ibidem*, pp. 76 ff.

²⁹ See **G. Osthoff**, *Die Schlachthöfe und Viehmärkte der Neuzeit. Studien und Mittheilungen über ausgeführte Anlagen nach eigenen und fremden Reiseberichten unter ausgedehntester Benutzung der vorhandenen Literatur*, Leipzig 1881; **L. Klasen**, *Grundriss-Vorbilder von Viehmärkte, Schlachthöfe und Markthallen*, Leipzig 1884.

³⁰ See APWr, AMW, 45528, pp. 76 ff.

³¹ See *ibidem*, p. 79.

³² See APWr, AMW, 45530, pp. 29 ff.

³³ See APWr, AMW, 45531, pp. 15 ff.

³⁴ See *Die Neue Schlachthofanlage*, „Breslauer Zeitung” 1892, Issue of 1 February.

³⁵ See *Schlachthof und Viehmarkt...*, p. 12.

Słowa kluczowe

architektura przemysłowa, rzeźnia miejska, Wrocław, historia, urbanistyka, XIX w.

Keywords

industrial architecture, municipal slaughterhouse, Wrocław, history, urban planning, 19th c.

References

1. [Bezirksverein für den südwestlichen Theil der Schweidnitzer Vorstadt], „Breslauer Zeitung” 1880, nr z 15 grudnia.
2. **Gryglewska Agnieszka, Gerber Piotr**, *Wpływ rozwoju technologii produkcji oraz higieny na architekturę przemysłową na przykładzie dawnej rzeźni miejskiej we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 3/4.
3. **Hennicke Julius**, *Bericht über Schlachthäuser und Viehmärkte in Deutschland, Frankreich, Belgien, Italien, England und der Schweiz. Im Auftrage des Magistrats der königlichen Haupt- und Residenzstadt Berlin erstattet*, Berlin 1866.
4. **Klasen Ludwig**, *Viehmärkte, Schlachthöfe und Markthallen*, Leipzig 1884.
5. **Margraf Hermann**, *Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, Breslau 1896.
6. *Die Neue Schlachthofanlage*, „Breslauer Zeitung” 1892, nr z 1 lutego.
7. **Osthoff Georg**, *Die Schlachthöfe und Viehmärkte der Neuzeit*, Leipzig 1881.
8. *Die Schlachtchhoffrage*, „Breslauer Zeitung” 1880, nr z 7 grudnia.
9. *Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau*, Hrsg. **Magistrat der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau**, Breslau 1900.
10. **Schulz Karl**, *Breslau-Gräbschen in geschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit. Heimatkunde einer Vorstadt*, Breslau 1934.
11. **Tholl Stefan**, *Preußens blutige Mauern. Der Schlachthof als öffentliche Bauaufgabe im 19. Jahrhundert*, Walsheim 1995.
12. **Tomaszewicz Agnieszka**, *Guido von Drabizius i jego działalność budowlana na Przedmieściu Odrzańskim*, [w:] *Przedmieście Odrzańskie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, T. Głowiński, Wrocław 2013.
13. **Zabłocka-Kos Agnieszka**, *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu w XIX i XX wieku na tle innych przedmieść wrocławskich*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu*, red. nauk. H. Okólska, Wrocław 2011.

Marta Ostrowska-Bies, PhD, marta.ostrowska-bies@us.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4648-0463

Art historian and germanist. She works at the University of Silesia in the Institute of Art Sciences. She focuses on Silesian architecture of the 19th and early 20th centuries.

Summary

MARTA OSTROWSKA-BIES (Univeristy of Silesia) / The search for a site for a municipal slaughterhouse and slaughter animal market in Wrocław 1877-1891 and the functional zoning of the city at the end of the 19th century

Under a law passed in Prussia in 1868, municipalities were allowed to impose an obligation to slaughter all slaughter animals in a municipal slaughterhouse. Wrocław did not make use of this option at the time, despite the fact that the municipal slaughterhouse operating at the time, located within the Old Town, was an outdated, primitive facility unable to cope with the task of taking over all the slaughtering for the needs of the inhabitants of Wrocław. Finally, the decision to build a modern facility: a slaughterhouse combined with a slaughter animal market, was taken in 1877. The biggest challenge proved to be finding a suitable plot of land for this purpose, which took the city authorities as long as 14 years. This text presents the struggle with this matter, with particular emphasis on the urban planning aspects – the formation of the industrial topography of Wrocław in the 19th century.